

EGYÉNÍTETT OLVASMÁNYOK
A 16. SZÁZADI ERDÉLYBEN.
A SZÉKELYUDVARHELYI KÓDEX
ELSŐ HÁROM SZÖVEGÉRŐL

Kulcsszavak: *Székelyudvarhelyi kódex; Nyújtódi András; díszítés; exemplum; olvasáskultúra*

A Székelyudvarhelyi kódexet értékes, reprezentatív tárgyként emlegetjük – természetesen ennek oka az is, hogy az erdélyi írásbeliség nem túl nagy számban fennmaradt emlékei között az egyik legértékesebb –, de valójában elég keveset tudunk róla, illetve talán jó lenne akár újraélvezhetővé, -olvashatóvá is tenni, hiszen a régi szövegekre is érvényes, hogy csak akkor élnek, ha olvassák is őket. A kis kódex a maga 6 szövegével arról is beszél, hogy kik hogyan és mit írtak-olvastak a 16. századi Erdélyben. Noha nagyon szűkszavúan és nyilván nem minden társadalmi rétegre kiterjedő módon, mégis megmutat valamit abból, amit ma olvasáskultúrának szoktunk nevezni. Az itt olvasható tanulmány¹ bevallott célja felhívni a figyelmet magára a kódex egészére, a címben megnevezett tematika azonban csak ennek első három szövegét érinti.

Mint általában minden kódexé, ennek a sorsa is viszontagságos volt. A Tövis és Székelyudvarhely közötti útiról keveset tudni, az 1944 utániról többet, és az krimibe illő.² Ma a lehető legjobb helyen van: a székelyudvarhelyi egykori Római Katolikus Főgimnázium, ma Tamási Áron Gimnázium őrzi. Ott talált rá 1876-ban Szabó Sámuel. Az első kiadása 1908-ban, a *Nyelvemléktár* sorozatban jelent meg,³ 1993-ban

* FARMATI Anna (1972), PhD, irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, BBTE-BTK Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár, anna.farmati@ubbcluj.ro

- 1 A tanulmány jelen változata két, konferencián elhangzott előadás nyomán jött létre: a példázatokról szóló rész illeti ezt a konferenciakötetet (2021. november 20.), a Judit könyvét kísérő díszítések és firkák bemutatására pedig 2022. január 20-án került sor a *Lelkiségtörténeti kutatások múltja, jelene és jövője* témájú, az ELKH-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport által rendezett műhelykonferencián, Budapesten.
- 2 OLÁH István: *A Székelyudvarhelyi kódex kalandos vándorlása*. Székelyhon 2017. jan. 13. <https://szekelyhon.ro/aktualis/udvarhelyszek/a-szekelyudvarhelyi-kodex-kalandos-vandorlasi#> (Utolsó megtekintés: 2022. 04. 07.)
- 3 *Székelyudvarhelyi codex*. Közzéteszi KATONA Lajos. Bp., 1908 (Nyelvemléktár 15).

pedig hasonmás és betűhű átirat is készült róla (*Régi Magyar Kódexek* sorozat), még csak fekete-fehér mikrofilm alapján, nem túl jó minőségben.⁴ Mostani megközelítési szempontunkból fontos lépés volt, hogy 2013-ban a Haáz Rezső Könyvtár digitalizálta, és azóta ebben a formában bárki számára hozzáférhető a becses kézirat.⁵ Amikor visszakerült jogos megőrzési helyére (2015), az Udvarhelyi Televízió kisfilmet készített róla,⁶ különböző újságcikkek hívták fel rá a figyelmet, de csak a helyi sajtóban.⁷ Készült egy faksimile kiadása is a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium fennállásának 425. évfordulója alkalmából, a Nemzetstratégiai Kutatóintézet közreműködésével.⁸ Hogy mindez ennyire helyi szinten maradt, mutatja, hogy az erdélyi művelődési élet sem magát a kódexet, sem a szövegeit nem ismeri eléggé. Mi, szakemberek is néha csak sajnálkozunk azon, hogy a vele kapcsolatos források szűkszavúak, keveset tudunk azokról a személyekről, akik írták-olvasták, használták ezeket a szövegeket, a körülményekről, amelyek élettel töltötték meg a lapokat. De ez a kevés is beszédes bizonyos tekintetben. Forrásfeltárása megtörtént, a szövegek szoros olvasására, értelmezésére azonban nem igazán került még sor. Nyújtódi András írásgyakorlata, fordítói, szövegszerkesztői és használói attitűdje viszont ilyen körülmények között is figyelmet érdemel – éppen amiatt, mert annyira ritka és kevés a 16. század elejéről származó, magyar nyelvű, összefüggő szövegű írásos emlék Erdély területén.

SZEMÉLYRE SZABOTT OLVASMÁNYOK

A kódex első egysége a 16. század eleji erdélyi olvasáskultúrának talán legkedvesebb ismert mozzanatát őrizte meg az utókor számára. Első két darabja a kézdiszéki származású, de már Udvarhelyszéken született⁹ Nyújtódi András ferences barát ajándéka húga, Judit számára: legyen mit olvasnia a cella magányában, ráadásul olyasmit, ami számára többszörösen is kedves lehet, hiszen a bibliai Juditról kaphatta a nevét. Vagyis az olvasmánykészítés személyes és figyelmes gesztus, az „atyafiságos szeretet”-nek a jele, ahogyan ezt a záradékban olvashatjuk. A női olvasóra számító virágos tollraj-

4 *Székelyudvarhelyi kódex 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Kiad. N. ABÁFFY Csilla. Bp., 1993 (*Régi Magyar Kódexek* 15 – a továbbiakban *Székelyudvarhelyi kódex*).

5 Elérhető itt: https://issuu.com/tamasiarongimi/docs/szekelyudvarhelyi_kodex (Utolsó megtekintés: 2022. 01. 15.)

6 <https://www.facebook.com/watch/?v=2874776885917468> (Utolsó megtekintés: 2022. 04. 09.)

7 OLÁH: *i. m.*

8 *425 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium.* <http://nski.hu/425-eves-a-szekelyudvarhelyi-tamasi-aron-gimnazium.html> (Utolsó megtekintés: 2022. 04. 07.)

9 KATONA: *i. m.* VIII.

zokhoz nincs ugyan szerzői kommentár, de ugyanezt sejthetjük róluk. A második szöveg szintén elengedhetetlen olvasmány a fiatal lány számára, hiszen olyan alapvető hittani ismereteket tartalmaz, amelyek nélkül nehezen elképzelhető a szerzetesi élet. A harmadik olvasmányt más kéz (talán maga Judit) jegyezte be, de nem tudjuk, kitől származik.

Judit a tövisi ferencesek által ellátott, szintén tövisi, Perényi Orsolya által alapított beginaház lakója lehetett. A szakirodalom hol apácaként, hol beginaként emlegeti. Fontosnak tartom pontosítani a szakirodalom alapján, hogy begináról van szó.¹⁰ Olvasástörténeti szempontból (is) érdemes figyelni a fogalomhasználatra, mert a koldulórendek beginaközösségeinek szabályzata elő is írta az anyanyelven történő olvasást/felolvasást.¹¹ Ugyanakkor ez a státus magyarázza a kódex ezen első felének tartalmát is: egy begina számára – kegyes meggondolásból – elegendő a Judit könyvének fordítása, illetve az alapvető hittani ismeretek és az ehhez illő életmódbeli tanácsok vázolóása magyarázatokkal. Félreérthetetlenül személyessé tett olvasnivalót tartalmaz tehát a kódex első egységének első két része.

TOLLVONÁSOK A FORDÍTÁS GESZTUSÁN TÚL

Judit könyvének nem az első magyar fordítása ez, de független a korábbi Bécsi kódex szövegétől, eredeti vállalkozás minden tekintetben. Nyújtódi Judit sajátos ajándékot tudhatott a magáénak: a szöveg rászabott, magyarázott fordítását. Az eredeti latin szöveggel való összevetést Pálfalvi Etelka végezte el,¹² pontosan megnevezve és példákön bemutatva, hogy milyen módszerekkel tette a szöveget érthetőbbé, befogadhatóbbá olvasója számára, aki nem csak fiatalabb volt, hanem nő is, és ennél fogva képzetlen az ilyen szövegekkel való megbirkózáshoz akár még anyanyelven is.

A tüzetes elemzés során az is kiderült, hogy nem ugyanazt a latin eredetit használhatta Nyújtódi, mint amit a Bécsi kódex fordítója.¹³ A fordítás alapjául egy olyan Vulgata-szöveg szolgálhatott, amelyet az egyébként szintén ferences Nicolaus de

10 KORÁNYI András: *Egy XVI. századi ferences beginszabályzat. = A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerk. ÓZE Sándor–MEDGYESY–SCHMIKLI Norbert. PPKE–METEM, Piliscsaba–Bp., 2005. 130–141.

11 LÁZS Sándor: *Apáczműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján*. Balassi, Bp., 129.

12 PÁLFALVI Etelka: *A Székelyudvarhelyi Kódex fordítójának önálló megnyilatkozásai*. Acta Universitatis Szegediensis: sectio ethnographica et linguistica = néprajz és nyelvtudomány = étnográfia i azykoznanie = Volkskunde und Sprachwissenschaft 11(1967). 49–53.

13 PÁLFALVI: *i. m.* 50.

Lyra kommentált.¹⁴ „Ilyen kiadás 1481-ből több is volt” – olvashatjuk a hasonló kiadás bevezető tanulmányában.¹⁵ A krakkói Jagelló-egyetem könyvtárában ma is megtalálható elég sok Lyra-mű, kéziratok és ősnymtatványok egyaránt. Tudjuk, hogy 1509 körül Nyújtódi Krakkóban tanult.¹⁶ Bizonyára használta, talán be is szerezte – az erdélyi ferencesek birtokában is volt ebből a nürnbergi kiadásból: a 4. kötete egyike az 1985-ben megtalált és helyrehozhatatlanul megsérült csíksomlyói könyveknek.¹⁷ Akár Tövisről is odakerülhetett, hiszen a csíksomlyói könyvtár gyűjtőkönyvtár volt, de erre nincsen semmilyen bizonyíték. Ezekből az adatokból csak arra láthatunk rá, hogy az erdélyi ferencesek körében ismert kommentárrol van szó.

Az egyszerű forrásadatnál talán mégis nagyobb a jelentősége ennek a ténynek, mert Nicolaus de Lyra nem akármilyen Szentírás-magyarázó volt, hanem olyan, aki nemcsak a középkorban általánosabb allegorikus értelmezést, hanem a szó szerintit alkalmazta, sőt erre fektetett nagyobb hangsúlyt. Keleti nyelveket is ismert, héber szövegeket is figyelembe vett a magyarázatok megfogalmazása során. Talán az első magyar nyelvű, egyszerűsített exegézispróbálkozással van dolgunk, ha nem is a szó szakterminológiai értelemben, hiszen Lyra kommentárjai azért ismeretanyaggal is bővítenek, értelmeznek, nem csak szinonimákkal magyaráznak – bár az is előfordul. Módszert mindenképpen tanulhatott tőle Nyújtódi.

Érdemes viszont a nyelvi elemekkel párhuzamosan a szöveghasználati és az írásképpel kapcsolatos jelenségekre, ezek összefüggéseire is odafigyelni. A középkor folyamán Judit a keresztény nő példaképe volt, ezért a *Judit könyvét* gyakran fordították, beszéltek el, dolgozták át vagy használták fel különböző prédikációkban exemplumként. Műfaját tekintve maga a bibliai könyv is fiktív história, midrásszerű szöveg, nem meglepő tehát, hogy a keresztény századok irodalmát is ilyenként ihlette meg. A történetet egyébként sok mindenre kihegyezték. Az egyik legelterjedtebb értelmezését éppen latinra fordítójának, Szent Jeromosnak köszönheti, aki a fordítása előszavában¹⁸ az özvegy Juditot a tisztaság példájának nevezi, amiért ünnepelni és

14 *Biblia: Cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additonibus Pauli Burgenis replicisque Matthiae D [...] / Paulus Mercatellus* [Hrsg.]. Venedig, 1481

15 *Székelyudvarhelyi kódex*. 13.

16 HARASZTI SZABÓ Péter–KELÉNYI Borbála–SZÖGI László: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken, 1348–1525*. II. MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Bp., 2017. 377.

17 MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985*. Balassi–Polis, Bp.–Kvár, [é.n.] 27, 29, 42, 60, 62.

18 „Accipite Judith viduam, castitatis exemplum, et triumphali laude, perpetuis eam praeconiis declarate. Hanc enim non solum feminis, sed et viris imitabilem dedit, qui castitatis ejus remunerator, virtutem ei talem tribuit, ut invictum omnibus hominibus vinceret, et insuperabilem superaret.” (PL 29:37–39) = *Praefatio Hieronymi in librum Judith. Early*

dicsérni kell. Nemcsak a nők, hanem még a férfiak számára is példakép a tisztaság tekintetében és a legyőzhetetlen leküzdésében. A másik gyakori értelmezés szerint Judit a nemzetükért küzdő királynők példaképe, de erényes mivolta természetesen ebben az esetben sem mellékes. Az ajándékozási helyzet mindig egyben értelmezési helyzet is, és használati értéke befolyásolja a szöveg jelentését és jelentőségét.

A 9. században például még magyarázatra szorult, hogy Hrabanus Maurus (830) egyáltalán kommentárral látott el egy könyvet, amelynek kanonicitásáról még viták folytak. Utána is csak az említett Nicolaus de Lyra tette meg. Maurus a kommentált szöveget Welf Juditnak, Jámbor Lajos feleségének ajánlotta, és ez tette legitimmé a kommentárját: „*Accipite ergo Judith homonymam vestram, castitatis exemplar, et triumphali laude perpetuis eam praeconiis declarate*”.¹⁹ Maurus is a név azonosságával indokolja az ajándékozást, akárcsak Nyújtódi. Tehát ennek is régi hagyománya van már. Mint ahogyan annak is, hogy királynőknek, uralkodónőknek ajánlják sok esetben, vagy később krónikáírók vonatkoztatják a történetet rájuk, mint pl. a lengyel krónikáíró, Gallus Anonymus Csehországi Juditra.²⁰

Esetünkben nyilván nem az előbbi használati helyzet áll fenn. A fordítás sokat idézett záradékból világosan érthető, hogy Nyújtódi Andrást Szent Jeromos közvetlen példája mozgatja leginkább, aki Szent Paulának és Szent Eustochiumnak jelez értelmezési irányt. Nyújtódi ezt áttételesen Judit számára is érvényesnek tartja. Az ajándékozó gesztus, amely részévé vált a szövegnek, ezt erősíti meg, és ez a szövegen kívüli szinteken is megnyilvánul. Vagyis érdemes a grafikai megoldásokat is szemügyre venni.

Kódexünk nem díszes, komplex ikonográfiai rend szerint illusztrált vagy rendkívüli mintákkal díszített kézirat. Nyújtódi egyetlen eszköze a piros tinta, nyilván saját maga rendezte rubrikákba a szövegét, ennek tagolását, megértését segíti a piros és díszesebb iniciálékkal, aláhúzásokkal. Néhány oldalon találunk növényi mintákat leképező, egyszerű indarajzokat. Ennek eddig egyetlen jelentőséget tulajdonítottak a kutatók: nő számára készült a kódex, ráadásul fiatalabbnak, és ennek a kifejezése lehet az indázó, liliomos díszítés. Nagyon úgy tűnik viszont, hogy nem véletlenek a díszek, nem esetleges az előfordulási helyük, és összefüggenek a záradék adta értelmezéssel.

A bibliai *Judit könyvének* a felépítése köztudottan kiatikus, ami kiegyensúlyozott szerkezetet jelent, az első rész, az 1–7. fejezet még az előzményekről szól, Judit törté-

Church Fathers – Additional Texts. Ed. Roger PEARSE. https://www.tertullian.org/fathers/jerome_preface_judith.htm (Utolsó megtekintés: 2022. 04. 09.)

19 Elena CILETTI–Henrike LÄHNEMANN: *Judith in the Christian Tradition = The Sword of Judith. Judith Studies across the Disciplines*. Ed. Kevin R. BRINE–Elena CILETTI–Henrike LÄHNEMANN. Open Book, 2010. 26. <https://books.openedition.org/obp/988#ftn3> (Utolsó megtekintés: 2022. 01. 17.)

20 Ezzel kapcsolatban lásd Grzegorz PAC: *Biblical Judith in the Ideology of Queenship of the Early Middle Ages*. *Quest* 2009. 6. sz. 75–89.

nete valójában csak a második részben olvasható. A történet csúcspontja pedig a 12. fejezet.²¹

Díszítést az első lapon találunk, és ez teljesen természetesnek tekinthető, a 3. fejezetnél is van valami kevés kezdemény, de újabbak majd csak a 9. fejezettől kezdődnek, a 12.-nél kiemelkedő mennyiségben tűnnek fel, majd a szöveg végén tapasztaljuk ismét ugyanezt. Persze, mondhatjuk azt is, hogy véletlenül éppen ott és akkor támadt kedve rajzolni. Felfigyelhetünk azonban egy másik érdekes dologra is, amely már nem lehet véletlen: piros tintával bekeretezett szöveget vehetünk észre a következő résznél: „Mert az asszíroknak közötté igen utálatos dolog, mikor az asszonyállat megcsúfolja az férfiat, hogy csak ismeretlen elmenne őtölle”.²² Vagyis ez az a kulcsmondat, amely Judit cselekedetének és magatartásának tétjét mutatja, illetve a Judit hősiességét fejezi ki, hiszen azt teszi, ami a legjobban megszégyeníti Holoferneszt. Ez a bekeretezés félreérthetetlen. Lehet, hogy a díszítések esetlegesek, és nem tudatos tervezés eredményei, az olvasó viszont akkor is interpretálhatja valahogy. Nyújtódi rajzolói kedve egyébként ebben a második részben minden tekintetben intenzívebb. A 40r oldalon még Holofernesz feje is megjelenik „széljegyzetként”: „Íme, az asszíriabeli vitézek hadnagyának, Olofernesznek feje, és íme az ő szűnyogsátora, ki-ben fekszik vala az ő részegségében”. Kétségtelen, hogy a történetnek ez a legerőteljesebb képe, illusztrált kódexekben ezt a jelenetet ábrázolják leggyakrabban, a narratív képekben viszont az ábrázolás másik kötelező elemeként mindig ott van a tör. is. Nyújtódi sem hagyja ki, de nem itt, hanem Judit hálaénekének megfelelő sornál rajzolja le: „És ő szépsége fogsága bejét annak lelkét, és elvágá törrel az ő nyakát”. (Jud 16,9) Itt is a rajzolás gesztusa az, ami igazán számít, a figyelem ott-tartása a lényeges mondanivalón. Ez az, ami egyféle szöveghasználati attitűdöt, módot jelez számunkra.

Ezeket az ábrázolásokat mindeddig nem szöveggel, írással-olvasással foglalkozó kutatók vették igazán figyelembe, hanem a hely művészettörténésze.²³ Dávid László a helyi (udvarhelyszéki) művészet motívumait véli bennük felfedezni, a 31v oldal alján megjelenő korbács nyelén pl. a kopjafa motívumvilágát. Talán Judit vezeklészerű imájához kapcsolható ez az ötágú, szöges végű szíjakat mutató eszköz.

Említésre méltó még egy lilával írt szövegrész a 9. fejezetben. Egyáltalán nem tartozik a szöveghez, kitérő magyarázatról van szó: fegyver leírása, amely viszont sem a latin szövegben nem fordul elő, sem Lyra kommentárja nem tér ki rá, Nyújtódi viszont fontosnak tartja. Valahol olvasta, a magyarázata végül is érthetőbbé teszi a szö-

21 *The New Oxford Annotated Apocrypha: New Revised Standard Version*. 4th ed. Ed. Michael D. COOGAN. Oxford University Press, 2010. 31–36.

22 *Székelyudvarhelyi kódex*. 38^r.

23 DÁVID László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Kriterion, Buk., 1981. 312–315. <https://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=3888> (Utolsó megtekintés: 2022. 01. 15.)

veget, és fokozza a megjelenített helyzet súlyosságát. Utána visszavezeti az olvasót a tárgyhöz: „De következik mégis az írás...” Ez a fegyvermegjelenítés annál is érdekesebb, mert talán éppen a női olvasóra való tekintettel részletez kevésbé más helyeken ilyen harci tudnivalókat. Például az egész 2. fejezetet elhagyja.

Az az írói-olvasói habitus, hogy nemcsak a szöveggel, hanem az írásképpel, a szövegrendezéssel is üzenünk, nemcsak az elegáns kódexeket másoló scriptorokban működött, hanem, úgy tűnik, elevenen élt egy ügyesebb, tanult szerzetesben is, aki nek nem volt túl nagy tehetsége a rajzoláshoz, de egészen biztos, hogy látott illuminált kódexeket, és alkalmazza az olvasáskor magába szívott tudást és élményt írás közben. Kiemelném az élmény szót: ez a kézirat arról árulkodik, hogy a szerzője legalábbis – de nagy valószínűséggel az olvasója is – élvezte, nemcsak a történetet, hanem annak vehikulumát is.

Nyújtódi ábrázolási kedve a kódex második szövegében is megmutatkozik, igaz, nem a díszítés terén, hanem egészen más formában. A szöveg jellegéhez igazodva – oktatószöveg, katekizmus – a megértést és a memorizálást segítő vizuális teret hoz létre a lapon. Vagyis egy igazi tankönyvi vázlatot találunk benne. A Miatyánk kéréseinek három-négy osztású szövegét és annak a Szentlélek hét ajándékával, illetve a hét főbűnnel összefüggő fogalomrendszerét magyarázza ilyenformán. A díszes sorminta a custos szerepét tölti be.²⁴

A hit harmadik ágazatánál (*Jézus fogantaték Szentlélektől, születék Szűz Máriától*) pedig kezek jelzik a Jézus születését szintén hírül adó két szibilla próféciaját (Erüktreia és Delfyka),²⁵ illetve a negyedik ágazatnál (*kínzaték Poncius Pilátus alatt*) „dellapontyka” szibillának jóslatát Jézus haláláról.²⁶ Ezenkívül még két helyen fordul elő ilyen rámutató kéz: az egyik helyen idézetet jelez,²⁷ a másik helyen pedig a bűnök miatti pokolbeli gyötrelemnek a komolyságát emeli ki.²⁸ (A Judit könyvében is van ilyen kéz: a szöveg végét jelzi a záradék előtt.) Talán kevésbé érdekes, de egy vizuálisan is megjelenített számozási listát is találunk,²⁹ amely segíti annak számontartását, hogy milyen módon lehet a bocsánatos bűnöktől megszabadulni.

Nyújtódi András íráshasználata – bár nem sokat tudunk a körülményeiről – mégis sokat elmond arról, hogy az írás-olvasás tudományát hogyan használta családi kapcsolatok ápolására, hivatásbeli tudásának gyarapítására és a tanításra, de elmond valamit saját tanulási módszereiről, olvasással-írással kapcsolatos élményeiről is. Nem

24 *Székeljudvarhelyi kódex*. 81^v, 82^r

25 Uo. 56^v.

26 Uo. 57^v.

27 „... az zsidóság királyinak, Napoknak ígéiről való könyvben...” Uo. 77^v.

28 „maga bizon csak igen kevés, az bűnben való gyönyörködés, de jaj, mert bizony örökkévaló, az gyötrelem, amelyet kell azért szenvednünk...” Uo. 88^v.

29 Uo. 86^v–87^r.

rendkívüli mű ugyan, de éppen emiatt hihetjük azt, hogy bájos egyediségében is elmondhat/érezkeltethet valamilyen általános valóságalemet a korabeli írásbeliség működésmódjából.

OLVASÓBARÁT PÉLDATÁR

A kódex harmadik szövege, a példázategyüttes *A halálról szóló elmélkedésként* ismert szöveg³⁰ szerves tartozéka. Erről a szövegről már nem tudni biztosan, hogy Nyújtódi András munkája volt-e vagy valaki másé, hiszen más kéz másolta be félkurzív könyvírással, így abban nincs grafikai, íráshasználati szinten benne az ő egyénisége.³¹ Annyi azonban elmondható, hogy hasonló szellemben készült, és a végén található bejegyzés értelmében az is könnyen lehet, hogy maga Judit másolta le és csatolta az első két részhez. Szintén ebből a bejegyzésből tudhatjuk, hogy ez a szöveg a tövisi kolostorban került bele a kódexbe, az évszám is szerepel benne: 1528, tehát két évvel az előző olvasmányajándék után jegyezték le.

Az elmélkedésszerű szövegben szereplő példázatok forrását és párhuzamos szövegeit Waldapfel József már tüzetesen feltérképezte,³² beleértve az eltéréseket, az egyéni megoldásokat is. Ha a kódexrészeket író-másoló és olvasó személyek rendi hovatartozását nézzük, egyáltalán nem meglepő, hogy sok példázat Temesvári Pélbárt prédikációiból vagy azon keresztül érkezett. A szöveg hangvétele azonban N. Abaffy Csilla bevezető tanulmánya szerint „az élőbeszéd jellegzetességeit viseli magán”,³³ és hozzátehetjük, hogy ehhez igazodik a példázatok elbeszélő modora is. A 31 darabból álló sorozat egy meglehetősen hosszú, bonyolultan elágazó szerkezetű halálról szóló elmélkedést tesz színessé, olvasmányossá – és nem utolsósorban követhetővé, jobban érthetővé, sőt akár memorizálhatóvá is a kevesebb teológiai műveltséggel rendelkező olvasó számára.

A teljes elmélkedés négy nagyobb részből áll, itt csak az első és a negyedik részzel fogunk foglalkozni, de érdemes egy pillantást vetni a teljes szöveg szerkezetére is: Az I. részt a „Következik szent írás a halálról...” mondat vezeti be, a II. rész a halál 12 keserűségét sorolja fel és magyarázza. A III. rész a legismertebb, mert „a halálnak idején való kérdések” – vagy az üdvösség jegyei –, az *ars moriendik* állandó része, és

30 Uo. 117^r–156^v.

31 Említésre méltó azonban ennek a fejezetnek az eléggé következetes, tudatos tagolása paragrafusjelkekkel. Vö. NÁRAYNÉ TÓTHFALUSSY Zsófia Sarolta: *A paragrafusjelek funkciói*. Doktori disszertáció. ELTE, Bp., 2014. 66, 141–142.

32 WALDAPFEL József: *A Székelyudvarhelyi kódex*. Irodalomtörténeti Közlemények 50(1940). 4. sz. 356–367.

33 *Székelyudvarhelyi kódex*. 15.

mint ilyen keltette fel a kutatók érdeklődését.³⁴ A IV. rész kizárólag példákból áll, címe: „Következik az szent írás azokról, akik gonoszul gyónnak”.

Az említett első rész a skolasztikus prédikációk szerkezetére emlékeztet, és szerzője-kompilátora nagy valószínűséggel jól ismerte ezt a módszert, dolgozhatott ilyen forrásokból. Az elején themaként prezentálja Lukács evangéliumának 12. fejezetéből a naimi ifjú feltámasztástörténetének egy mondatát, a továbbiakban pedig a *divisio* módszerével rendezi el a mondandóját, viszont csak az első *divisió*t fejti ki részletesen. A halál három fajtáját vázolja fel Szent Ágoston alapján (ami Szent Ambrusnál is előfordul, és a középkori prédikációkban igen gyakran felbukkanó felosztás).³⁵ Vagyis: létezik a testi, a lelki és a pokolbeli halál. Rövid leírást mindháromról kapunk, e résznek lényege, hogy csak az első kettőből van feltámadás, a harmadikból nincsen, és ezt példázza az evangéliumi történet, Jézus ugyanis azért támasztja fel az ifjút, hogy ezt bizonyítsa. Utána az evangéliumi szakasz allegorikus értelmezése következik: „Ebből három lelki tanúságot vehetünk eszönkbe” – olvashatjuk. Vagyis a megholt azonos a bűnös emberrel (ebben szintén Szent Ágoston értelmezését követi). Az, hogy „kivitetik a városból”, a keresztény anyaszentegyháznak egyességéből való kizárást jelenti Szent Jeromos Joel-magyarázata alapján, az pedig, hogy a halott nehéz, súlyos, azt jelenti, hogy az „ítélet nap után még a föld sem tarthatja meg a bűnök súlyát” (Lk 10). Erre jön az érzékletes *argumentum* az evangéliumból: „*Látom vala egyem (=úgy ám) a Sátán ördögöt a mennyországból leesni, miképpen villám*”. Az özvegyasszony sírása az anyaszentegyház szomorúságát jelenti az elveszett lélek miatt – ehhez három *subdivisió*t is fűz, majd egy *dilatáció*val zárja ezt a részt. Három mozzanata van a sírásnak, mindeniknek megfeleltet egy-egy állapotot: a házban a halottat siratják, azaz a bűnös siratja a bűneit (1Móz 15), a halottat akkor is siratják, amikor kiviszik a házból, vagyis a bűnös kikerül a kegyelem állapotából (Ez 18), aztán következik a temetéskor való sírás: Jézus is így sírt Lázár miatt („ennek lelki értelmére síra Jézus”). A *dilatáció* pedig azt tárgyalja, hogy bűn-e a halott barát siratása.

Ezek után következik a testi halálról szóló rész, amelyet a következő tényre, tételre épít: „biztonsággal tudjuk, hogy mend meghalonk”, valamint „menden ember bizonytalan közönséges törvénnyel négy dologban”: az idő, a hely, a mód, és az állapot,

34 SZABÓ Flóris: *Források kódexeink halál-szövegeihez*. Irodalomtörténeti Közlemények 68(1964). 5–6. sz. 685; DEÁK Zsuzsanna: *Desperatio: emlékezés és felejtés a késő középkori jó halálban*. Erdélyi Múzeum LXXV(2013). 3–4. sz. 1–15. <http://hdl.handle.net/10598/29309> (Utolsó megtekintés: 2022. 04. 09.)

35 Piero SCAZZOSO: *Osservazioni intorno al « de bono mortis » di S. Ambrogio*. Divus Thomas 71(1968). 2/3. 97–307. <https://www.jstor.org/stable/45078355> (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 15.)

amely az elhunyt lelkére vár. A késő középkori ars moriendi jellegzetessége a hirtelen halálra való figyelmeztetés.³⁶

A példázatoknak ebben a részben lesz fontos szerepük, eddig eggyel sem találkozhattunk. A bevezető rész allegorikus-statikus képeire ebben a bizonytalanságokat tárgyaló részben ráépülnek a példázatok dinamikus képei, mégpedig ismétlődő, hasonló szerkezeti mintát rajzolva: először egy-két negatív, elrettentő példát olvasunk, esetenként egy-két similitudóval vagy auktoritással kiegészítve, majd egy pozitív, követendő példával zárul minden rész. Az utolsó bizonytalanság kicsit kilóg a sorból, hiszen olyan körülményre vonatkozik, amely már nem tér és idő, illetve esemény függvénye, nem a halál körülményeire vonatkozik, hanem a lélek halál utáni állapota, amelyről szintén nem tudhatunk semmi biztosat. A négy végső dologról (vagyis a „négy rettentő dolog”-ról) szóló rövid tanítás szakítja itt meg a szerkezetet, és ennek az igazságnak a súlyosságát egy példázatisméltéssel erősíti meg. *A soba nem neve-tő királyról* szóló példának két változatát is olvashatjuk ugyanis, és ez a két változat mintegy keretbe foglalja ezt a negyedik bizonytalanságot, aláhúзва ennek a tétjét. Egyedül csak a jobb latorról tudhatjuk ugyanis, hogy halála előtt megtért, és ennek következtében üdvözült. Ezért a szerző intése így hangzik: „Járatok mastan a malasztban, és incselködjetök abban megmaradni, mert valaki akar jól meghalni, szükséges, hogy jól éljön”.³⁷

A megismételt példázat az egyik legismertebb és leggyakrabban idézett exempluma a középkori európai irodalomnak, *Tuba mortis* címen lehet rátalálni latin nyelvű gyűjteményekben vagy akár Temesvári Pelbárt prédikációiban. Waldapfel József pontosan beazonosítja az öröklődési ágban, és a Jaques de Vitry-féle változat a leszármazottjaként határozza meg, de jelzi azt is, hogy igazából egyikkel sem talál teljes mértékben, közvetlen eredetire nem tud rámutatni, a Temesvári Pelbárt változata is csak hasonló, de nem azonos.³⁸

A két példázat legtöbb eleme közös: a feltűnően komor király, az érdeklődő atyafi, a jelképesen megadott válasz, amelyből ugyanaz a tanulság vonható le. A legfontosabb különbség a válaszadás különbözőségében van. Az első történetben a meztelenre vetkőztetett és négy, éles tört tartó katona közé állított atyafi a kérdező, akinek az illetlen helyzetben nincs kedve a felkínált földi élvezetekhez. Ez a négy tör előre vetíti a közbeékelte rész témáját, a négy végső dolgot, amelytől az embernek úgy kell félnie, mint a meztelen embernek az éles törtől. Az exemplum szerepe itt a negyedik bizonytalanságról szóló rész előkészítése, mondhatnánk azt is, hogy egy gondolatér-

36 Francis RAPP: *La Réforme religieuse et la méditation de la mort à la fin du Moyen Age = Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*. 6e congrès. Strasbourg. 1975. 64.

37 Székelyudvarhelyi kódex. 126^v.

38 WALDAPFEL: i. m. 361.

kép kirajzolása. A *Gesta Romanorum*ban egyébként a *De timore extremi iudici* címmel fordul elő, ez a cím jelzi a török szimbolikáját.³⁹ Ahhoz viszonyítva viszont, éppen ezen a ponton, egy különbséget is találunk a *Gesta Romanorum* szövegéhez képest: a négy tör értelmezésének a hiányát. Ismeretlen szerzőnk csak az illetlen állapotot mondatja ki az atyafival, a töröktől való félelmet nem. Rábízta az olvasó előzetes tudására és/vagy logikájára.

Negatív példa ennél a negyedik bizonytalanságnál nincsen, mégpedig azért nincs, mert senkiről sem lehet biztosan tudni, hogy elkárhozott. A látomásirodalomban természetesen vannak ilyen elrettentő exemplumok is (l. a *Példák könyvét*), de itt, ebben a kontextusban ennek nem volna helye sem logikai szempontból, sem a példázatok jellege szempontjából – sőt azt gondolom, hogy az olvasó(k) – a kegyes szüzek – szempontjából sem.

Az exemplum megtalálható egyébként magyar nyelven a közel egy évszázaddal később, 1604-ben Szenci Molnár Albert által lefordított *De summo bono* című munkában is, az a változat inkább emlékeztet a *Gesta romanorum* szövegére, ebben olvashatók a török értelmezései is. A kontextus viszont más: a királyi hatalommal való bánásmód argumentuma a történet.⁴⁰

Visszatérve kódexünk szövegéhez: a kis fejezet végén felteszi a szerző a jogos kérdést: *Miért hagyja Isten bizonytalanságban az embert ezekkel a dolgokkal kapcsolatban?* Az egyenes és rövid válasz erre: Mert csak így tudja rávenni, hogy a bűnt elkerülje. Majd szintén skolasztikus módszerrel ennek kibontása érdekében az ok hét részre bontása-felsorolása következik, a legvégén pedig megszólal a szöveg írójának a személyes hangja, véleménye is: „miképpen ezt – vagyis a bizonytalanságban tartást – az édes Isten igön jól tőtte. Erről példánk vagyon a szent atyák életében”⁴¹ – és erre is olvashatunk ráadásképpen egy negatív és egy pozitív példát.

A következő, második egység szintén arányosan-ritmikusan osztja el a példákat: a halál 12 szörnyűségéhez általában egy-egy példa jut, kivéve a negyedik esetében, ahol a téma további osztása miatt három példát olvashatunk. Sajnos, a nyolcadiktól hiányoznak a lapok.

A kis tanítás-elmélkedés tartalmi-szerkezeti megismerése után érdemes ebből, az itt a végén megszólaló személyes hangból visszanézni a szövegre, hiszen ez az, amit valójában ki szeretnék emelni. A latin prédikációvázlatok személytelen és legtöbbször száraz vaslogikára felépített szövegei bár ott kísértének e megszólalás mögött is,

39 *Gesta Romanorum*. Kiad. Oesteeley HERMANN. Weidhannsche Buchhandlung, Berlin, 1872. https://archive.org/stream/gestaromanorum00oestgoog/gestaromanorum00oestgoog_djvu.txt (Utolsó megtekintés: 2022. 04. 07.)

40 SZENCI MOLNÁR ALBERT: *Discursus De Summo Bono, A' Leg-Főbb Jóról, Mellyre e' Világ mindenkoron és serényen vágódik...* Kvár, 1701. 343–345.

41 *Székeljudvarhelyi kódex*. 131^r.

itt nem csak a műfaj változik a helyzet következtében, hanem a stílus, a beszédmód, a hangnem is. Akár Nyújtódi András, akár más ferences írta le, olyan olvasmány lebeghetett a szeme előtt, amelynek a gyakorlati hasznát tisztán látta olvasója ismeretében.

A kódex kiadásának bevezető tanulmányában emlegetett előbeszéd talán legárukodóbb jele a nagyon gyakran ismétlődő *egem-egyem* betoldás, amelynek a jelentése *úgy ám, úgy bizony*. Akár még egy bibliai idézeten belül is előfordul, hiszen ezek is inkább utalások, parafrázisok, semmint szigorúan vett idézetek. De a személyesség megnyilvánulása lehet itt a szintén sokszor ismétlődő, egyébként kliséként használt *tudnod kell* is, sőt sokkal inkább az a változatos, könnyed, fordulatokban gazdag mód is, ahogyan a példákat a tanításba beépíti: „Bizonyára sokan hiszik vala, és jelesben a nagy Alexander, hossza(n) élhetni”, „annakokáért úgymond Alamizsnás Szent János az ő életében”, „ezt igön jól eszébe vette vala a Hugó doktor”, „továbbá úgy olvastatik”, „úgy olvassuk, hogy vala néminemű király”, „és erről példánk vagyon”. Most csak annak a 11 exemplumnak a felvezetéséből idéztem, amelyekről bővebben szóltam, de a teljes példaanyagot tekintve is alig 3–4 alkalommal találunk csak megegyező felvezetést. (Kivétel a IV. rész, hiszen ez egy 6 példából álló egység, itt sematikusabb az egyes példák felvezetése is.) A 31 példából 12 esetben fordul elő az *úgy olvastatik* vagy *úgy olvassuk*. Ez persze gyakori fordulat más kódexekben is, inkább az *olvassuk* változatra hívnám fel a figyelmet a személytelen „olvastatik”-kal szemben. Az exemplumok típusára reflektálva röviden (megjegyezvén, hogy ez a típusalkotás nagyon sokféle, és nem célszerű sok tipológiát egyszerre alkalmazni), az argumentatív és az illusztratív exemplumfajták megkülönböztetését találok itt érdekesnek. Már a szerkezet ismertetéséből is feltűnhetett, hogy a tanítás mindig megelőzi a példát, az olvasónak nemigen van módja induktív módszerrel levonni valamilyen tanulságot az ugyanarra a következtetésre kimenő exemplumokból, tehát az egyes példák nem érvként működnek a szövegben, sokkal inkább a megerősítés, a megindítás, az elmélyítés, a bevésés eszközei. Erre utalhat sokszor a felvezetés is: egy-egy fontos megállapítás, tétel kimondásakor többször találkozunk ezzel a felvezetéssel: *emellé példát olvashatunk...*

Mit tudunk mondani mindezek alapján a példatárról és olvasóiról? Minden bizonnyal először Nyújtódi Judit volt az első, majd a beginaház többi lakója. Erre enged következtetni a 144v oldalon olvasható intés a halál 12 szörnyűségéről szóló második egység végén: „azért édes Jézusnak szolgáló leányi, lássátok a ti üdvösségtöket, mert mostan vagyon az üdvösségnek ideje és az érdömlésnek idej.” A kódex további történetéről viszonylag keveset tudni, a tövisi rendház felszámolásával nyoma vész, a székeljudvarhelyi jezsuita kollégiumban bukkan fel, csak 1792-ből van erre biztos adat.⁴²

42 A kódex részletes történetét lásd *Székeljudvarhelyi kódex*. 9–11.

Ami a kódexlapokon látszik: későbbi, fekete tintával írt latin nyelvű margináliák, aláhúzások. A latin nyelvű bejegyzések csak klerikustól származhattak, az aláhúzások elvileg bárkitől, de a tinta ugyanaz. Ebből viszont az derül ki, hogy a magyar nyelvű példázatokat valaki igencsak értékesnek tarthatta, mert többnyire ezeknek a bevezető sorait húzta alá, esetleg olykor valamely *divisio* bevezető szavait vagy egy új résznek a kezdetét jelölte meg. A példák mellett itt-ott a *historia* mellett értékelő jelzőt is találunk néha: *historia pulchra*, *historia notabilia*. Olvasónk ugyanis bizonyára észre vette-érezte például a 12. exemplum esetében a Herolt *Promptuarium*ából vett történet kidolgozottságát, eredeti utánszínezését.

Nem tudhatjuk, hogy magánolvasás során vagy a felhasználás szándékával keletkeztek-e ezek a jelölések, annyi biztos, hogy az exemplumok megjegyzendőnek, kiemelendőnek, hasznosnak és szépnek bizonyultak az illető bejegyző vagy aláhúzó számára. De nagyon valószínű, a kéziratot a tövisi beginák után még sokáig mások és máshol is használták, és az is valószínű, hogy később is sokszor hangzottak el ezek a margináliákkal megjelölt példázatok különféle változatban és elrendezésben, szószékről is.

Kódexünk első három, egymással kapcsolatot tartó szövegének tüzetesebb elemzése, a lehetséges használat megfigyelése arra enged következtetni, hogy a Nyújtódi testvérek olvasáskultúrája tudatos és eleven volt, a kor és a helyzet kontextusában kivételes, amely elsősorban egyediségével és személyességével lepi meg a mai olvasót.

PERSONALIZED LECTURES IN THE 16TH CENTURY TRANSYLVANIA

Keywords: *the Odorheiu Secuiesc Codex; András Nyújtódi; decoration; exempla; reading culture*

The study presents three texts of a 16th century Transylvanian manuscript collection, *the Odorheiu Secuiesc Codex*, primarily from the point of view of the history of reading. The graphic elements of the first two texts are interpreted as gestures of personalization, since the texts were created by a Franciscan monk, András Nyújtódi, for his beguine sister Judit. The third text is by a different hand but was also read by Judit Nyújtódi. In the parables of the meditation on death, he traces the workings of the exemplars that complement and illustrate the abstract scholastic meditation.

LECTURI INDIVIDUALIZATE ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVI-LEA

Cuvinte-cheie: *codicele de la Odorheiu Secuiesc; András Nyújtódi; decorare; exempla; cultura lecturii*

Studiul tratează trei texte dintr-o colecție de manuscrise transilvănene din secolul al XVI-lea, *Codexul de la Odorheiu Secuiesc*, în primul rând din punctul de vedere al istoriei lecturii. Elementele grafice ale primelor două texte sunt interpretate ca gesturi de personalizare, deoarece textele au fost create de un călugăr franciscan, András Nyújtódi, pentru sora sa Judit. Cel de-al treilea text este scris de o altă mână, dar a fost citit tot de Judit Nyújtódi. În parabolele meditației asupra morții, el urmărește mecanismele exemplarelor care completează și ilustrează meditația scolastică abstractă.